

**AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
NƏSİMİ adına DİLÇİLİK İNSTİTUTU**

Əlyazması hüququnda

RƏHİLƏ MİRZƏLİ QIZI MƏMMƏDOVA

**DİALOJİ VƏ MONOLOJİ NİTQİN PSIXOLOJİ-
LİŖQVİSTİK ƏSASLARI
(AZƏRBAYCAN DİLİ MATERİALLARI ƏSASINDA)**

10.02.19 - Dil nəzəriyyəsi

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi
dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

A V T O R E F E R A T I

BAKI – 2012

Dissertasiya AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun Nəzəri və tətbiqi dilçilik şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər:

İsmayıl Babay oğlu Kazımov

filologiya elmləri doktoru, professor

Rəsmi opponentlər:

Qəzənfər Şirin oğlu Kazımov

filologiya elmləri doktoru, professor

Zemfira Şahnəzər qızı Məmmədova

filologiya elmləri doktoru

Ceyhun Qurbanəli oğlu Alıyev

psixologiya elmləri namizədi, dosent

Aparıcı təşkilat: Bakı Slavyan Universiteti, Müasir Azərbaycan dili kafedrası

Müdafiə __22 05__ 2012-ci ildə saat __ AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun nəzdində filologiya elmləri doktoru və filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunan dissertasiyaların müdafiəsini keçirən Dissertasiya Şurasının (D.01.141) iclasında keçiriləcək.

Ünvan: Bakı, AZ. 1143, H.Cavid prospekti 31, 5-ci mərtəbə, AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu.

Dissertasiya ilə AMEA-nın Mərkəzi Elmi kitabxanasında tanış olmaq olar.

Avtoreferat _____
göndərilmişdir.

2012-ci ildə

D.01.141 Dissertasiya Şurasının
elmi katibi, filologiya elmləri
doktoru, professor:

Q.İ.Məşədiyev

İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. Dialoq və monoloqun kommunikasiya prosesini təmin edən elmi əsasları mövcuddur. Bu elmi əsaslar psixoloji və linqvistik əsaslardan ibarətdir. Psixoloji əsaslar dil və təfəkkürün qarşılıqlı əlaqəsi kimi qlobal problemin həllində mühüm rol oynayır. Təfəkkürdə yaranan fikir dil materialı olan söz, söz birləşməsi, cümlə, sintaktik bütöv vasitəsi ilə təzahür edir. Bu materiallardan istifadə olunaraq insanlar arasında dialoq və monoloq qurulur. Təfəkkürün daha gərgin, daha dərin və səmərəli fəaliyyəti ayrı-ayrı dialoq və monoloqlarda üzə çıxır. Bu zaman dialoq və monoloqun psixoloji əsaslarını müəyyənləşdirmək şansı əldə olunur. Təfəkkür aktı həm dialoq, həm monoloq, həm də digər nitq növlərinin psixoloji əsaslarına aydınlıq gətirir. Hər bir dialoq və monoloq parçasında psixoloji cəhətdən təfəkkürün müstəqil fəaliyyəti təmin olunur, həmin nitq situasiyasını yeni-yeni informasiyalarla zənginləşdirmək meyili yaranır. Psixoloji faktlarla dil faktları dialoq və monoloqda təsvir edilən hadisələri qiymətləndirmək və təhlil etmək, qarşılaşdırmaq, ümumiləşdirmək tələblərini də yerinə yetirir.

Dialoq və monoloqun linqvistik əsaslarını onların formalaşma qayda və üsulları, məna və funksiyaları, işlənmə şərtləri, qrammatik-sintaktik səviyyələri və s. əhatə edir. Bu əsasların (psixoloji-linqvistik) qarşılıqlı şəkildə öyrənilməsi məhz bu dissertasiya mövzusunun aktuallığını şərtləndirən başlıca amillərdəndir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Dialoji və monoloji nitqin linqvistik-psixoloji təbiətini qarşılıqlı şəkildə öyrənmək bu dissertasiya işinin əsas məqsəd və vəzifələrindəndir. Bunun üçün aşağıdakıların yerinə yetirilməsi qarşıda bir vəzifə kimi dayanır:

-psixoloji baxımdan dialoq və monoloq mətnlərində hissi-emosional çalarları, əqli və fiziki gərginliyi, müxtəlif subyektiv halları müəyyənləşdirmək;

-danışıq dilinin ən ümumi və səciyyəvi qanunlarının nitqin dialoq və monoloqunda necə təzahür olunduğunu aydınlaşdırmaq;

- dialoqun komponentlərini müəyyənləşdirmək. Dialoqun məzmununu, ifadə tərzini, kəskin situasiyalarını və digər psixoloji məqamlarını dəqiqləşdirmək;

-dialoji nitqin struktur-semantik xüsusiyyətlərini müəyyən etmək;

-dialoji nitqin replikalarını müxtəlif kommunikativ istiqamətlərdə araşdırmaq, replikaların kommunikativ tiplərini ayırd etmək;

-replika cütlüklərinin (replika qrupları, sual-cavab) ayrı-ayrılıqda semantik-struktur əlamətlərini öyrənmək;

-canlı dialoqla bədii əsərlərdəki dialoqun nisbəti məsələsini həll etmək;

-dialoq nitqi ilə monoloq nitqini fərqləndirən başlıca əlamətləri müəyyənləşdirmək;

-dialoq nitqinə məxsus yarımçıq cümlələrin funksiya və növlərini araşdırmaq; yarımçıq cümlənin mətnyaratma imkanlarını üzə çıxarmaq;

-dialoq nitqindəki cümlə üzvlərinin sırası məsələsini nəzərdən keçirmək;

-dialoji nitqin geniş yayılmış janrlarını (dost söhbəti, zarafatlar, iki şəxsin ailə söhbəti, qonşu ilə söhbət, telefon söhbətləri və s.) bir-birindən ayırmaq və psixoloji halları tədqiqata cəlb etmək;

-monoloq nitqi üçün ən səciyyəvi cəhətləri ortaya çıxarmaq;

-monoloqun funksional cəhətlərini ayırd etmək və s.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Danışq dili özündə intellektual və emosional nitqi birləşdirir, adətən, dialoq və monoloq formalarında təzahür edir. Danışq dilinin iki təzahür formasını- dialoq və monoloqun linqvo-psixoloji aspektlərini geniş səpgidə Azərbaycan dili materialları əsasında bu dissertasiya işində öyrənilməyə təşəbbüs göstərilmişdir. Dilin təbii və sonradan qazanılan formalarının, yəni hər iki nitq formasının psixoloji-linqvistik cəhətdən funksional qanunauyğunluqlarının müəyyən edilməsi dissertasiya işinin elmi yeniliyini şərtləndirir.

Tədqiqatın obyektı. Dialoq və monoloqun psixolinqvistik əsasları həmin dissertasiya işinin obyektini təşkil edir.

Tədqiqatın predmeti. Dialoqun sintaktik təbiəti ilə bağlı strukturu sistemləşdirmək, psixoloji faktların linqvistik hadisələrlə qarşılıqlı münasibətini aşkara çıxarmaq, həmçinin də monoloqun ixtiyarilik cəhətlərinin üzə çıxarılması tədqiqat işinin predmetini təşkil edir.

Tədqiqatın nəzəri və praktik əhəmiyyəti. Tədqiq edilən mövzu nəzəri cəhətdən çoxcəhətli və mürəkkəbdir. Biz mövzunu, hadisəni bütövlükdə deyil, onun müəyyən aspektini- hadisənin ayrıca bir cəhətini və ya bəzi cəhətlərini (dialoji və monoloji nitqin linqvo-psixoloji aspektlərini) öyrənməyə cəhd etmişik.

Bu tədqiqatın nəzəri müddəalarından istifadə etməklə dilimizin danışıq sintaksisi, onun təzahür formaları, intonasiyası və s. haqqında monoqrafiyalar və dərsliklər, dərs vəsaitləri hazırlamaq olar.

Təlim prosesində praktik olaraq nitq mədəniyyəti, şifahi nitqin sintaksisi mövzusunda seçmə fənlərin tədrisində də bu tədqiqatdan istifadə oluna bilər.

Tədqiqatın metod və mənbələri. Bu işdə istifadə olunan hər bir metod tədqiq etdiyi obyekt (dialoji və monoloji nitqin linqvopsixologiyası) haqqında müəyyən qədər biliyin mövcud olmasını nəzərdə tutur. Obyektiv gerçəklik dərk olunur. Tədqiqatda elmi idrak prosesi kimi nitqin istiqamətlərinin gedişində müşahidə üsulundan istifadə edilmişdir. Bu üsulla insanın psixi-nitq fəaliyyətinin xüsusiyyətləri müəyyənləşdirilmişdir. Çünki həm dialoq, həm də monoloq nitqində insanın psixi fəaliyyəti əsas götürülür. Mövzu struktur dilçiliklə bağlı olduğu üçün burada təsvir metodundan da istifadə edilmişdir. Dialoji və monoloji nitqə məxsus xüsusiyyətlər (fakt və hadisələr) təsvir metodunun köməyi ilə öyrənilir. Bu yolla dialoq və monoloqların inkişafı və təkamülü də izlənilir.

Tədqiqatın mənbələri adi danışıq materialları və müxtəlif üslubda yazılmış mətnlərdir.

İşin aprobeiyası. Mövzu ilə bağlı 12 məqalə və tezis çap olunmuşdur.

Tədqiqatın quruluşu. Dissertasiya işin ümumi səciyyəsi, iki fəsil, nəticə və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

DİSSERTASIYANIN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın «İşin ümumi səciyyəsi» hissəsində giriş xarakterli məsələlər əsaslandırılır.

Tədqiqatın I fəslə «Dialoci nitqin psixoloji-linqvistik aspektləri» adlanır. Həmin fəslin birinci paragrafında Azərbaycan dilində dialoqun struktur təbiəti açılır. Dialoq, əsasən, canlı danışıq dili ilə bağlıdır, adi danışıqda daha çox işlədilir. Lakin bədii ədəbiyyatda da dialoqdan geniş istifadə edilir ki, bu, janlı danışıq dili üslubunun yazıya köçürülməsinə imkan verir. Dialoq müəllifə az vaxt içərisində bir sıra fakt və hadisələr haqqında informasiya verməyə şərait

yaradır. Danışıda iştirak edən fərdlərin hadisələrə münasibətinin sürətlə dəyişdiyini dialoq vasitəsilə vermək mümkündür. Bunun üçün isə müxtəlif intonasiya variantı seçməyi bacarmaq lazımdır. Dialoqda işlədilən jümlələr intonasiya jəhətdən bir-birindən çox fərqlənir.

Hər bir dialoqun xarakterik replikaları olur. Dialoqun hər bir replikası individual xarakteri ilə fərqlənir, sosial xarakter daşıyır. Partnyorlar bir-birini dialoqlar vasitəsi ilə dərk edir, anlaşma bu yolla yaranır.

«Dialoq- nitqin bir formasıdır, hansı ki, hər bir sözləm həmsöhbətə doğru istiqamətlənir. Dialoq nisbi qısalığı, lakonikliyi ilə səjiyyənlənir və sintaktik quruluşu təmin edir¹.

Dialoq-danışan və dinləyən arasındakı mükalimədir. Bu zaman hər bir sözləm müsahibə (adresata) birbaşa ünvanlanır və bilavasitə danışığın mövzusu ilə məhdudlaşdırılır. Dialoq ifadənin qısalığı, yığamlığı, sintaktik quruluşunun sadəliyi və çevik intonasiya (xüsusilə sual-javabda) qəlibilə seçilir².

Dialoqu linqvistik hadisə kimi, yəni formal-sintaktik və semantik aspektlərdə də araşdırmışlar³.

---

¹ Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. М., «Сов. энциклопедия», 1966, с. 132.

² Dilçilik ensiklopediyası. 1-ci cild (dərs vəsaiti). Professor F.Veysəllinin müəllifliyi və redaktəsi ilə). Bakı, Mütərcim, 2006, s. 201.

³ Винокур Т.Г. О некоторых синтаксических особенностях диалогической речи в современном русском языке. АКД, М., 1953; Михлина М.Л. Из наблюдений над синтаксисом диалогической речи. АКД, Л., 1955; Шведова Н.Ю. К изучению русской диалогической речи. Реплики-повторы. «ВЯ», 1956, № 2; Святогор И.П. О некоторых особенностях синтаксиса диалогической речи в современном русском языке. Калуга, 1960; Трофимова Э.А. Приемы выражения взаимосвязи реплик диалогической речи (на материале современного английского языка) АКД, М., 1964; Халдарова С. Семантико-структурные способности диалогической речи в современном узбекском языке. АКД, Ташкент, 1974; Хазраткулов А. Диалогическая речь в современном узбекском литературном языке. АКД, Самарканд, 1966; Амиров Р.С. Особенности синтаксиса казахской разговорной речи. АДД, Алма-Ата, 1972; йеня онун: Особенности синтаксиса казахской разговорной речи. Алма-ата, «Наука», КазССР, 1972; Уринбаев Б. Вопросы синтаксиса узбекской разговорной речи. АДД, Ташкен, 1976 və s.

Dialogun funksional və jümlənin aktual üzvlənmə aspektində tədqiqi az da olsa öyrənilmişdir. Dialogun formal tərəfi təhlil olunarkən başlıca olaraq forma və funksiyanın təsadüfən bir vaxta düşməməsi nəzərə alınmışdır⁴.

Monoloq əsas etibarilə əhəmiyyətli dərəcədə dilin təbii formasıdır. Dialog isə dilin sonradan qazanılan formasıdır.

Dialog nitqin situasiyaları ilə bağlı meydana çıxır⁵. Dialog təfəkkürlə bağlı bir psixoloji-lingvistik anlayışdır. Dialog təfəkkürdə formalaşır, burada iki və bir neçə düşüncə üz-üzə, qarşı-qarıya gəlir. Gərgin və yaxud sakit situasiyada təfəkkür işə düşür⁶.

S.F.Zanko dialog nitqinin iki istiqamətdə öyrənilməsinin zəruriliyini belə əsaslandırır ki, danışan və dinləyən (və əksinə) öz rollarını dəyişəndə, nitqin intersixoloji aspekti meydana çıxır ki, bunun sayəsində dialog replikaları arasında həm fikrən, həm də lingvistik jəhətdən sıx əlaqə yaradılmış olur.⁷

F.Ağayevanın fikrinə, dialog problemi psixoloji və psixolingvistik aspektdə də öyrənilə bilər. Psixoloji faktlar lingvistik hadisələri kölgədə qoyur, yəni intonasiya, mimika və s. sözün, ifadənin mənasına üstün gəlir, onu tamamilə dəyişdirmiş olur. Bütün bunlar dialog nitqinin psixolingvistik istiqamətdə tədqiqini zəruriləşdirir⁸.

L.P. Yakubinski dialogun xarakterik cəhətlərini «novbələşən, tez-tez əvəz edilən, bir-birinə qarşılıqlı təsir göstərən, bir-birindən asılı olan formalar birliyi» sayır⁹;

---

⁴ Балайев А.Р. Основные коммуникативные характеристики диалога. АКД, М., 1971, с. 4

⁵ Святормор И.П. О некоторых особенностях синтаксиса диалогической речи в современном русском языке. Калуга, 1960, с. 6

⁶ Кучинский Г.М. Диалог и мышление. Минск.: Высшая школа, 1983, с. 52 (190 с.)

⁷ Занько С.Ф. Основные вопросы лингвистической теории диалога. Канд., дис., Казань, 1971

⁸ Ağayeva Fırəngiz. Şifahi nitqin sintaksisi (Dialog nitqi). «Maarif» nəşriyatı, Bakı, 1975, s.27, 28; Основы теории речевой деятельности. М., 1974, с. 250-254

⁹ Якубинский Л.П. О диалогической речи. \ Русская речь. Сборник статей под ред. Л.В.Щербы. Издание фонетического института практического изучения языков. Петроград, 1923

Dialoqun çox yayılmış, intişar tapmış görünüşü sual-cavab strukturudur. Sual və cavab dialoqun iki əsas vahididir. Dialoqun sual replikası, ümumiyyətlə, təfəkkürü genişləndirən, zənginləşdirən vasitələrdən biridir. Ümumiyyətlə, dialoqun bu strukturunu aşağıdakı kimi qruplara ayırmaq olar:

1. Həmsöhbətin arzusundan asılı olaraq neytral-adi sual adı cavab tələb edir. Cavab xarakterinə görə təsdiq və inkarda ola bilər. Məs.: - Camal ona bir neçə qızıl verib dedi:- Ay qarı nənə, mən ki, bir söz demirəm. Var, ya yox deməyə nə var? Qarı dedi- Var (AN, I, 47).

Cavab replikası adətən yeni sözlərdən qurulur. Bunlar çox zaman yarımçıq cümlədən təşkil olunur. Yarımçıq cümlələr isə təktərkipli və cümlərkibi cümlələr əsasında. Məs.: - Neçə günə qurtararsan? Kankan dedi:- Uzağı, yeddi günə (AN, I, 200).

Təxmini sualın xarakteri replikanın cavabında nəzərdə tutulur. Məs.: - Ey cavan, bu yaxınlarda şenlik varmı?- Şenlik bir az aralıdır (AN, I, 136). Sualda söhbət şenlikdən gedir. Cavabda da şenlik nəzərdə tutulur.

Gözlənilən cavabın xarakteri həmsöhbətin fikrindən asılı olaraq dəyişə bilər. Məsələn, Kənidən soruşurlar.- Qız hanı? Necə oldu? Kəni dedi:- Görəsən kimnən gedib (AN, I, 338). Cavab replikasında konkretlik yoxdur.

Tədqiqat göstərir ki, dialoqun sual cümlələri açıq, alternativ, təhrik və ritorik xarakterdə ola bilər.

Belə qənaətə gəlirik ki, dialoqun sual-cavab strukturu nitqin kommunikativ istiqamətlərini aydınlaşdırır və ona görə də bu quruluş nitq universaliaları ilə bağlıdır. Sualın strukturunun ifadə vasitələri bütün dillərdə olduğu kimi, dilimizdə də sual əvəzliləri və sual intonasiasıdır. Bu mexanizmlər sual replikasını canlı şəkildə hərəkətə gətirir. Sual-cavab strukturu sintaktik bütövlərdən tərtib olunur, semantik, leksik və sintaktik cəhətdən karkas kimi bir-birinə bağlanır.

Tədqiqat göstərir ki, dialoqlarda psixoloji jəhətdən hissi-emosional jəhətlər üstünlük təşkil edir. Dildə məntiq ilə yanaşı hissi keyfiyyətlər genişdir, dil vasitələri ilə həmin və müxtəlif hissi jəhətlər aşkar olunur. Dil vahidi dialoji şəraitdə öz məntiqi keyfiyyətindən, ünsiyyət vasitəsi olma keyfiyyətindən məhrum olub yeni keyfiyyət, emosional vahid keyfiyyəti qazanır.

Tədqiqatda dialoqun komponentləri müəyyənləşdirilir. Dialoqun komponentləri onun məzmunundan, ifadə tərzindən, kəskinliyindən və psixoloji toqquşmadan ibarətdir.

Dialoqun komponentlərindən biri onun məzmununu təşkil edir. Məzmun hər hansı bir psixoloji hadisənin replikalarla əksidir. Məsələn, xalq yazıçısı S.Rəhimovun «Saçlı» romanında belə bir dialoq var: «Qızışb başını itirən Xanım Balacayeva iki əli ilə Gülöyşənin yaxasından yapışıb çəkişirdi:

-Hanı sənin o doktor-moktorun? Hanı o? Kişi isə bəs harada gizləniib? Niyə mənim öz qabağıma çıxmır? Niyə mənimlə döş-döşə gəlmir? Ya allah ona verə, ya da mənə!

-Bax, ya indi xəstəxanada, ya da Saçlı xanımın istirahət guşəsindədir,- deyə iri göy gözlərini ilan ovlayan ovçu kimi gəzdirdi.

-Onda dalımcal-deyə ağır gövdəli Xanım birdən qanadlanıb leş yemiş quzğun kimi qapıdan uçdu (S.Rəhimov. Seçilmiş əsərləri, I, s. 129-130).

Dialoqda ifadəliliyi müxtəlif dil vasitələri (sintaktik hadisələr-ellipsis, yarımçıq cümlələr və s.), o cümlədən dildənkənar vasitələr-mimika, jest hərəkətləri yaradır: «Kosa qılınçı burnuna, gözünə çox balaca dəyən, bəlkə indi göbələk boyda görünən Tel Əsgərin üstünə sallayıb:

-Dostun Meşindir də!-deyə sağ əlini heç şalvar cibindən çıxarmadı.-Zalım balası günü bu günə, öz dərisi cəhənnəmə, barı o gön-meşin bürüncəyinə də sığmır ki, sığmır! Guya bu mahalı, özü də nə az, nə də çox, başları göyə dəyən bu dağları o özü özəcə əli ilə, xamır kimi ora-burasını döyəcləyib yaradıbdır!..

-Necə bəyəm?-deyə Tel Əsgər də özünü darddı (S.Rəhimov. Seçilmiş əsərləri, I, s. 263-264).

Dialoji mühitdə psixoloji toqquşma qarşı-qarıya gələn maraq və mənafeləri, əqidə və tələbləri müxtəlif olan şəxslər arasında baş verir. Məs.: -Deyirlər türmədəkilər mühafizəkar olurlar. –Mühafizəkarlıq nəyə deyirsən? Ar-namısu satmaq bəyəm mühafizəkarlıqdı? (A.Rəhimov, Gölgələr, s. 106).

Dissertasiyanın «**Dialoq strukturunun psixoloji təhlili**» hissəsində psixoloji baxımdan dialoqun əsas məzmununun identifikasiya ilə birbaşa bağlı olduğu aydınlaşdırılır. İdentifikasiyaya aiddir: empatiya, proeksiya, refleksiya, atraksiya, atribusiya, konformisiya, konflikt, avtoritet, etibaretmə, rol, stereotip.

Dialog strukturunda empatiya onun məzmunundakı həyəcan və təəssüratla bağlı meydana çıxır: -Bu gün *haranız ağrıyır?* Əsgər bu gündü xəstəliyini əzbərləmədiyindən cavab verə bilmədi, başını səqfə tərəf dikəltdi. Doktor Tel Əsgərin ardından yuxarıya qalxıb boynuna qədər uzanan telini seyr etdi. -*Haran ağrıyır, Əsgər Əsgərov?*- Tel Əsgər qaşqabağını tökdü, vacib sima alan Gülövşəyə tərəf baxıb, gözlərini döydü. -*Haran ağrıyır?*- deyə Balacayev təkrar xırıldadı. -*Şikayətin harandandır, nədəndir?*- Əsgər çaşıb qaldı, doktor ağır-ağır:- Başını ulduza tutma!-dedi.- *Zəhmət çəkib de görək bu xəstəxanaya gəlməkdə nədən şikayətlənirsən?* (S.Rəhimov. Seçilmiş əsərləri, I, s.139).

Dialogi nitqin özünəməxsus terminləri kimi «stimul», «stimul-reaksiya», «replika», «nitq situasiyası» və s. ayrı-ayrılıqda dissertasiyada şərh edilmişdir.

Dialogi nitqin sual-javab replikasının tam məzmununa üç səviyyədə yanaşıla bilər: 1) ən yüksək səviyyədə sual-javab dialoqları insanlar arasında sosial qarşılıqlı təsirin bir növünü təmsil edir; 2) sual-javab dialoqunun yaradılması mətnin təbii dildə işlənməsini nəzərdə tutur. Burada, hər şeydən önjə, təbii dildə, şifahi və yaxud yazılı formada frazaları yaratmaq və dərk etmək qabiliyyəti başa düşülür; 3) nəhayət, ən aşağı səviyyədə yaddaşın təşkili və onda qorunub saxlanılan informasiyanın axtarılması baxımından dialoqun sual-javab replikalarına yanaşmaq.

Dialogi nitqdə semantik ellipsis hadisəsi geniş yer tutur. Dialog zamanı bu, informatorun və adresatın qarşılıqlı ünsiyyət prosesindəki intellektual səviyyələrinin nə dərəcədə inkişaf etməsindən asılı olur. Məs.: -Tanış olmusan materialla?- Müslüm bəy, bircə səhifəlik elandı da (R.Hüseynov). Belə məqamda semantik ellipsis dialogi nitqdə emosional-ekspressiv çalar verməklə informatorun adresata ünvanladığı məlumatı yeni biçimdə yenidən onun özünə qaytarması ilə yekun nəticə çıxarmağı informatorun özünə həvalə edir.

Əsərdə bədii dialoqlar və onların üslubi funksiyaları üzərində də müfəssəl dayanılır. Qeyd olunur ki, bədii dialoqlar üslubi vasitə kimi çıxış edir. Yazıçı müxtəlif obrazların baxışlarının, bir-birinə zidd olan əqidə və xarakterlərin toqquşduğu məqamlarda maraqlı dialoqlar qururlar.

Dialoqlarda dil vahidlərinin təkrarlanma üsulları rəngarəngdir. Bu zənginlik tədqiqatın bir yarımbölməsini əhatə edir. Təkrarlanan sözlər hadisələrin, mükəlləmlərin inkişafı ilə bağlı olaraq dəyişir.

Dialoci nitqin maraqlı sintaktik xüsusiyyətləri mövjudur. Həmin sintaktik əlamətlər də işdə öyrənilmişdir. **Dialoci nitqin sintaktik quruluşu** ikili təbiətlidir. Birinci quruluşda ifadələr qısa, yığcam və elliptik formalarda olur. Bu strukturda, əsasən, sadə jümlələrdən istifadə olunur.

Dialoqun cütlükli cümləsi elliptik şəkildə olur: -Nəzirə, *telefona!*- Zərifə kabinetin kəndarından qışqırdı (T.Kazımov)

Dialoqun şəxssiz yarımqıq cümləsi sintaktik cəhətdən əvvəlki cümlənin bazasına əsaslanır. Məs.: -Şəhərdə sakitlikdir.- Deyəsən, sakitlikdir (Tunar); Saata baxdı- Gecənin yarısıdır.- Ola bilər (Tunar).

Tədqiqatda dialoji nitqdə mimika və jestin rolu da əsaslandırılmışdır. Bu hərəkətlər vasitəsilə həmsöhbətçilərin psixoloji anları və gərgin vəziyyətləri canlanır. Mimikaları dialoji nitq şəraitində aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq mümkündür: üz mimikası ilə dialoqun qurulması: Əbiş, qarışıq üz lü Kosanın təqibəçi nəzəri altında stolun gözünü çəkib bir vərəq kağız çıxartdı, əlinə qələm alıb, Kosanı çəpəki süzərək soruşdu?-Nə yazaq, Kosa?-Yaz sentrə ki, kişi ölüm ayağındadır!-Bu nə vaxta ola bilər? -Beş-on dəqiqə. Üzü qarışıq çənəsi sallandı (S.Rəhimov. Seçilmiş əsərləri, I, s. 161). Tədqiqatda ağız, dodaq, baş, əl, diş və s. mimikası ilə dialoqun qurulması halları da təhlil edilmişdir.

Dialoqlarda jestlərin rolu əsaslandırılır; düşünmə, fikirləşmə, çağırış və işarətmə, saymazlıq, kədərlənmə, qəzəblənmək, salamlamaq tipli jestlərin dialoqların qurulmasındakı psixoloji və ekstralinqvistik xüsusiyyətləri araşdırılmışdır.

Dialoci nitqi həjminə görə mikrodialog və makrodialog olmaqla iki qrupa ayrılaraq təhlil etmişik.

Beləliklə, çoxcəhətli xüsusiyyətləri ilə səciyələnen Azərbaycan dilinə məxsus dialoji nitq: kommunikativ aktın iştirakçılarının reaksiyavermə xüsusiyyətlərini sintaktik quruluşda əks etdirir; bu sintaktik quruluş cütlükli və təktükli modellərlə gerçəkləşir; dialoqun sual-cavab replikalarını dərk etmək üçün insanların sosial qarşılıqlı təsiri barədə çoxmiqyaslı biliyə malik olmaq lazımdır;

Sual-cavab dialoqlarının semantik təsviri dilin eksplisit səviyyədə dərk edilməsi ilə bağlıdır.

Dissertasiya işinin II fəslə «**Monoloci nitqin psixoloci-linqvistik aspektləri**» adlandırılmışdır. Burada ilk önjə monoloci nitqin struktur-semantik xüsusiyyətləri tədqiq edilmişdir. Monoloq mətnlərdən qurulur. Mətn isə müəyyən məqsəd ümumiliyi əsasında birləşən və sintaktik-semantik bütöv yaradan cümlələr birliyi. Monoloqu təşkil edən cümlələr müvafiq qəlibdə nizamlanır.

Monoloq-mətnlər nitqi təşkil edir. Monoloci nitqin özünəməxsus terminləri mövjudur: daxili səslənmə, müəllif müdaxiləsi, növbəli müdaxilə, öz-özü ilə deyişmə, gizli təklənmə və s. Monoloqun-mətnin məzmununa görə aşağıdakı terminoloci vahidlər monoloq nitqinin növlərini təşkil edir: tamamlayıcı-yekunlaşdırıcı, aydınlaşdırıcı, istiqamətləndirici, ijrəedici, psixoloci affekt, nətiyə, müqəddimə və s.

Psixoloci yöndə monoloq fasiləsiz, əlaqəli, ardıcıl və məntiqi xüsusiyyətə malik olur. Bu nitqin rəvan getməsi üçün danışan adamın verəyəli məzmunu aydın dərk etməsi, zəngin söz ehtiyatına malik olması, nitqin emosionallıq xüsusiyyətlərinə, dilin qayda-qanunlarına mükəmməl yiyələnməsi əsas şərtidir.

Monoloci nitqin quruluş sxemi, tələb və xüsusiyyətlərinə görə fərqlənən bir çox növləri vardır ki, bu da terminoloci xarakter daşıyır. Həmin terminlər bunlardır: mühazirə, məruzə, məlumat, çıxış, nitq və s. Dissertasiyada məzmun etibarlı ilə monoloci nitqin aşağıdakı növləri öyrənilmişdir:

Razılıq ifadə edən monoloqlar: «Şəhərin gözəlliyi məni heyran etmişdi. Hündür evlər, binalar, yaşıl parklar, bir sözlə, gözümə görünən hər şey ovsunlayırdı məni. Qaldığım «istirahət evi» şəhərin azca kənarında yaşıl bir meşənin qoynunda yerləşirdi. Mənə təkadamlıq otaq vermişdilər. Otağın hər şəraiti vardı; divan, telefon, televizor, stolüstü lampa, hətta yerə naxışlı xalı döşənmişdi... (Yaqubov N. Şahmat oyunu).

Narazılıq ifadə edən monoloqlar: «İnsaf üçün Cəlal Bilaloviç işə adam götürmək sarıdan əliaçıq müdir idi. Bir il idi ki, işləyirdi, on iki adam götürmüşdü işə, amma ondan əvvəlki direktor beş ildə bircə nəfər də götürməmişdi, kim gəlmişdi, əməlli-başlı imtahana çəkmişdi, görmüşdü ki, başında bir şey yoxdur, demişdi xoş gəldin. Sonra nə qədər telefon zəngi, xahiş, minnət olmuşdu, heç kimi

eşitməmişdi, beləcə özünə düşmənin qazanmışdı...(Tağızadə S. Təqib).

Monoloji nitqdə nəqlətmə-bu, təsvirlə əks olub, müxtəlif zaman kəsiklərində gedən hadisələrin təsviridir ki, onlar bir-birinin ardınca gedir, yaxud bir-birini şərtləndirir; bu müəllifin monoloji nitqinin başlıca hissəsidir. Məsələn: Dağlar Böyük Nazarsız qaldı. Dağlar igid oğlu Kor Abdullaya qırx gün, qırx gecə yas saxladı. Gedənlər getdilər. Aşıq Surxay darıxdıqca-darıxdı. Ahu-zar etdi. Darıxdıqca-darındı. Həftə səkkiz, mən doqquz deyib yel qanadlı Daylağına mindi. Üzük talaya qalxdı. Böyük Nazarı gedər-gəlməzə aparın yolların ardınca baxdı. Qəhərindən boğuldu...(Əlisahib Əroğlu. Böyük Nazar).

Monoloji nitq mahiyyətcə hər hansı bir fikir, ideya, məsələ, problem, məlumat haqqında bir nəfərin nitqidir.

Monoloq nitqinin sahibi məlumatın həcmi, məzmununu, xarakterini, hansı dil materiallarından istifadə edəcəyini qabaqcadan özü müəyyənləşdirir, burada danışın fikrini aydın, dəqiq və məntiqi ardıcılıqla çatdırmaqdan ötrü nitqini əhatəli şəkildə təşkil edir.

Monoloqun sintaktik baxımdan cümlə konstruksiyaları eyniplənli və bərabərhüquqlu olur. Onlardan biri digərini izah edir, tamamlayır. Belə cümlələr vahid məqsədə xidmət edir. Dialoqi nitqdən fərqli olaraq burada cümlələrin sayı çox olur, nitq uzun müddət davam edir, fikir bitkinləşir. Bitkin, tam fikir monoloqun quruluşunu xarakterizə edir. Məs.: Hər il olduğu kimi bu ilin də yayında, birinci sırada Ziyarətin şimal-qərbində yerləşən Gölücük yaylağına qoyun kisləyən yenə də Qoç Süleymanın qardaşı, Böyük Nazarın əmizadələrindən olan Bilal Rza oğlu oldu. Yenə də o, 500 başlıq ana qoyun sürüsünü özgəsinin deyil, öncə qabağına qatıb Qurdbasarını da ardına saldı. Yenə də beşatılanını əlində oynada-oynada qarşısına çıxan, bu yerlərə gəlmə erməni çoban-çoluğuna hədə gəldi... (Əlisahib Əroğlu. Böyük Nazar).

Monoloji nitqdə sözə qənaət etmək, təkrara yol verməmək, nitqin təbiiyini və aktuallığını təmin etmək məqsədilə yarımçıq cümlələrdən istifadə edilir¹⁰.

---

¹⁰ Казымов Гязяңфяр. Сечилмиш ясырляри. 10 жилддя, В жилд, Бақы, «Нурлан», 2008, с. 204.

Şifahi monoloji nitq psixolinqvistlərin müşahidələrinə görə nitqin tipləri arasında 90 faiz təşkil edir. Ümumən monoloji nitq, onun şifahi tipi geniş yayılmış nitqdir. Şifahi monoloji nitq əvvəlcədən planlaşdırılır, proqramlaşdırılır.

Monoloji nitqin sərbəstliyi qismən, həmin fikir üçün münasib dil vasitələrindən seçici şəkildə istifadə etmək bacarığı, daha doğrusu, danışan adamın fikrini, ifadə etmək istədiyi məzmunu daha dəqiq verə bilən sözlərdən, söz birləşmələrindən, cümlələrdən istifadə etmək bacarığını tələb edir.

Monoloci nitqin digər bir tipi yazılı olan növdür. Həmin nitqin spesifik əlamətləri mövjudur. Birinjisi, müsahib zaman və məkanca yazandan uzaq olur və söyləmin mövzusu ilə qətiyyənlə tanış olmur. İkinjisi isə, bu nitq maksimum şüurlu şəkildə qurulur və söyləmə, mətn üzərində müəyyən qədər işin aparılmasını təmin edir. Burada vaxt da imkan verir ki, monoloci nitqin mexanizmini istənilən səviyyədə qurulsun. Yazılı monoloci nitqin ən mühüm əlaməti onun ixtiyariliyi ilə bağlıdır. Monoloq nitqi vahid fikrə və tam struktura malikdir. Monoloq nitqi bitkinlik dərəcəsinə görə müxtəlif hissələri öz aralarında tematik jəhətdən birləşdirir. Situativ vəziyyət və nitq mühiti monoloci nitqi şərtləndirən jəhətlərdəndir. Nitq situasiyası anlayışına linqvistik anlayış kimi də yanaşmaq lazımdır. Bu anlayış monoloci fikri ifadə etmə prosesində meydana çıxır.

Şifahi monoloji nitq prosesində hər iki tərəf (danışan və dinləyən) üçün vacib olan elementlər meydana çıxır: monoloqu dinləyən dilimizin leksikasını mənimsəyir; monolqu təşkil edən sözləri ədəbi tələffüz normalarına uyğun tələffüz edir; dil vahidlərinin və obrazlı ifadələrin cümlə və kontekst daxilindəki qrammatik və məntiqi əlaqələrini mənimsəyir və nitqdə olan üslubi cəhətləri başa düşür və s.

Monoloji nitq prosesində danışanın fərdi xüsusiyyətləri, nitqinin məzmunu, ideyası, onun həyat təcrübəsi, maraq və meyilləri də nəzərə alınmalıdır. Bu cəhətlər dram əsərlərində nəzərə alınır. Məsələn, İ. Əfəndiyevin dram dialoqlarında bəzən obrazın nitqi monoloq şəklində qurulur. Bu nitq bütöv bir mətni xatırladır. Məsələn, yazıçının «Məhv olmuş gündəliklər» pyesindən Fəridənin daxili səsi onun söylədiyi monoloqdur: «Mən xoşbəxtəm... Bir ay bundan əvvəl politexniki bitirdim. İndi isə istədiyim oğlana ərə gedirəm. Sabah yox, birisi gün bizim toyumuzdur. Nişanlım gözəldir, yüksək vəzifə sahibidir. Nəci b oğlandır. Ah... mən bu

xoşbəxtliyi gözləyirdim. Mən anamın yarımçıq qalmış səadətini tamamlamaq istəyirdim...O, ömrünün iyirmi cavan, əziz ilini mənə həsr edib...

Bu monoloq dialoji şəraitdə meydana çıxmışdır. Əlbəttə, dialoq içində monoloqu axtarmaq bir qədər qəribə görünür. Amma dramaturqun məharəti elə orasındadır ki, həyatiliyi, ictimai hadisələri eyni zamanda monoloji inkişaf gedişində verə bilsin.

Misal gətirdiyimiz monoloq bir məsum qızın qəlb çırpıntılarıdır, sevincidir, xoşbəxtliyidir. Psixoloji cəhətdən monoloq sevinc-həyəcan motivi üzərində qurulmuşdur. Monoloqun məzmunu tamdır, bitkindir, nitq söyləyənin həyat təcrübəsi var. Haqqı nahaqdan ayıra bilir. Dil və üslub baxımından monoloq birinci şəxsin dilindən sözlənir.

Monoloqların üslubu sinkretik xarakterlidir. Məsələn, yazıçı Anarın qurduğu monoloqlar sinkretikliyi ilə fərqlənir. Aşağıdakı mətnə nəzər salaq: «Mən burda işləyəndən bəri bu iki paltonu bir təhvil almışam, bir qaytarmışam...hə, bir dənə də şərfləri vardı... Amma soyuq olanda o şərf arvad paltosunun üstündə gələrdi. Mən əvvəl sarı paltonu alıb altdan asardım, üstündən də qara kişi paltosunu. Lap elə bilirsən, adam idilər; qara palto sarını elə bərk-bərk qucaqlayıb örtürdü ki, elə bil onu ya soyuqdan qoruyurdu, ya da ki yaman gözdən gizlədirdi...Hə, bir dənə də ayrı, mixəyi kişi paltosu vardı. Onu da həmişə tək asardım... Günlərin bir günündə səhər işçilərdən paltoları alarırdım... Güc-bələyla çatdırırdım... («Asılqanda işləyən qadının söhbəti»).

Monoloqlarda qeyri-müəyyən şəxslə cümlələr işlənir. Biri «deyir» sözü ilə, digəri isə «deyirlər» sözü ilə başlanır: «Deyir Möhsünzadə yoldaş gələndən bəri dördüncü ferma birinci yerə keçmişdir. Deyirlər, bu yerlərin baharı gözəl olur. İntonasiya şəklində: Mənə mükafat vermişdilər. Sırağagün üç maşın bişmiş kərpiç göndəriblər.. Özümü də fermada yerli komitə sədri seçibər. Sovxozda məndən çox razıdırlar.

Monoloji nitqdə məna və anlamın qanunauyğunluqları həm psixoloji, həm də linqvistik aspektlərdə öyrənilmişdir. Bu məsələnin qarşılıqlı şəkildə tədqiqi psixolinqvistikanın bəzi qaranlıq məsələlərinə aydınlıq gətirmiş olur.

Dissertasiya işində monoloji nitqin forma və məzmunu açılır: a) nəqletmə monoloqu, b) təsviri monoloq, c) məlumatverici monoloq.

a) nəqletmə monoloqu: Axşamlar məktəbdən çıxandan sonra Tapdıqla gedib, darvaza qabağında, kötük üstündə oturan Cümrünün «Başxanım» və «Sarıtel» havalarına qulaq asardıq. Bu vaxt işdən qayıdan qızlar, gəlinlər yolda ayaq saxlardılar... (İ.Hüseynov)

b) təsviri monoloqu: Bakı, Dərbənd, Şəki, Şəbran və Muğan tərəflərdən Şirvanın dağlarına dolana-dolana gəlib. Şamaxıda, dünyanın altı cəhəti rəmzində altı darvazada qovuşan karan yolları ağır-ağır axan insan seli, yüklü dəvə, at, qatır, ulaqla dolu idi... (İ.Hüseynov).

c) məlumatverici monoloqu: «Bəli, belədir və belə də gərək olsun. Mənim bu gecə gördüyüm vəqifə də deyir gərək belə olsun... Mən kitablardan oxumuşam, cümlə məxələqəllahdan qabaq yaranan lövh və qələmdir. Lövh üzrə cəmi məxluqatın sərgüzəşti yazılıb. Mən yəqin etmişəm, o lövhdə İrənin nıcatına bıs nəslı Qacar yayılıb. Əvvəl Qacar nəslının sərkərdəsi mənim babam Fətəli xandır... (Ə.Haqvərdıyev).

ç) fikir söyləmə səciyyəli monoloqu: «İşıq yolu axtaran çarəsiz Kosa baxdıqca dan yeri yavaş-yavaş sökülür, yağmurun təmizləyib yuduğu dağlara qızartı yayılırdı. Getdikcə işıq güclənir, elə bu zaman Kosa səksənirdi. Görünür, Kosa işıq ucu axtarsa da, hər bir şeyi güzgü kimi göstərən nurlu işıqdan qorxub çəkinməyə başlayırdı. Niyə? Çünki gündüz «əyriblan» gələ bilər. Kosa da günün günortaçağı Əbiş Ələpəş oğluylla üz-üzə dayanar, bu işdə taxsırı Kosaanın boynuna yıxarlar...» (S.Rəhimov. Seçilmiş əsərləri, I c.).

d) təsdiqləmə səciyyəli monoloqu: Qoç Süleymanın sözündən hamı diksindi. Bir-birinin üzünə baxdılar. Ələ qənimət keçirən, bir nəfər belə itki vermədən daşnaklardan qisas aldıqlarına sevinən dəstə üzvləri Əhmədxanı aralarında görməyəndə çox məyus oldular. Əhmədxandan səs-soraq isə dan üzü çıxdı. Axşam çağının alatoranında geri dönmədilər. Əhmədxanın meyitini toyuq hininin qapısı ağızında gördülər (Ə. Əroğul).

Monoloji nitqin növləri əsasən həmin nitqin quruluş və əlamətlərinə görə müəyyənləşdirilmişdir.

1. Monoloji nitqin mühazirə forması. Mühazirə formasından, əsasən, ali məktəblərdə müxtəlif fənlərin tədrisində istifadə olunur. Bu, effektiv şərh üsulu sayılır. Həmin üsulun köməyilə tələbələr elmi biliklərə yiyələnirlər. Bir mühazirə nümunəsinə diqqət yetirək:

Mühazirənin mövzusu: «Söz və onun mahiyyəti». Mühazirənin mətni: Söz də cümlə kimi dilin əsas vahididir. Sözün əsas cəhəti məfhumu ifadə etməsidir. Məfhum təfəkkür, söz isə dil amilidir. Məfhum ümumbəşəri, söz isə milli xarakter daşıyır. Sözün mənə və ifadə planı vardır. Sözlər mənəyə dəyişə bilər. Bu dəyişmə tədricən baş verir. Sözün mənəyə dəyişməsi tarixidir...

Professor-müəllim məruzə etdiyi vaxt ərzində konkret olaraq sözün mahiyyətini açır, onun məfhumla, anlayışla bağlı əlamətlərini göstərir, onun adlandırma funksiyasını dinləyicilərin nəzərinə çatdırır. Burada müxtəlif dil vasitələrindən, monoloji nitq üçün səciyyəvi olan təsvir, şərhətmə, mühakimə yürütmə, səciyyələndirmə və s. forma-üsullarından istifadə olunmuşdur.

2. Monoloji nitqin məruzə forması. Məruzənin məzmun baxımından müxtəlif tipləri ilə qarşılaşmaq olur: müəyyən müddətə görülmüş işlərin hesabat məruzəsi, yaranmış fəvqəladə vəziyyət haqqında məruzə, elmi-praktik konfranslarda, simpoziyumlarda edilən məruzələr. Bunlar xarakter etibararı ilə fərqlənir.

Məruzənin adı: «Canlı Dədə Qorqud» (Bir daha Qorqud adı haqqında). Məruzənin müəllifi, filologiya elmləri doktoru Ə.M.Cavadov. Məruzənin məzmunu: «Qorqud şəxs adı haqqında müxtəlif fikirlər vardır. Axırınıcı mülahizəyə görə Qorqud- qor-od, qut-bəxs sözlərindən ibarət olub odbəxt deməkdir. Belə bir fikir bir neçə cəhətdən səhvdir. Təkcə onu göstərmək kifayətdir ki, «od» sözü türk dillərində şəxs adlarının formalaşmasında iştirak etməmişdir. Qorqud şəxs adının yaranmasında iştirak edən «qor» və «qut» sözləri isə od və bəxt mənasında olmayıb dilin çox qədim laylarına aid olan başqa mənalı sözlərdir. Qorqud şəxs adı da laçın- Laçın, maral-Maral kimi ümumişlək «qorqud» sözünün xüsusişməsidir.

3. Monoloji nitqin məlumat forması. Hər hansı bir məsələ haqqında (rəsmi təşkilatlarda, idarələrdə və s.) monoloji nitqin bu formasında əsas məlumatlar verilir.

4. Monoloji nitqin çıxış forması. Hər hansı bir çıxışın uğuru, nitqin dinləyicini inandırmaq və özünə tabe etmək bacarığı ilk öncə nitqin uyğunluğundan asılıdır. Çıxışların məzmunu fərqli xüsusiyyətlərə malikdir. Məsələn, siyasi məzmunlu çıxışlar. Ulu öndər Heydər Əliyevin siyasi məzmunlu çıxışları monoloji nitqin ən gözəl nümunəsidir.

5. Məktub şəklində olan monoloqlar: «Salam. Sən demişdin, mən də söz vermişdim ki, iradəlilik göstərəcəyəm, bir daha sənə məktub yazmayacağam. Hətta özlüyümdə bunu qətiləşdirmişdim də. Bağışla, bağışla ki, bir çox yaxın insanlar kimi ürəyim də mənə xəyanətkar çıxdı. Sanki yaxınlarım qəsdimə durduqları bəs deyilmiş kimi ürəyim də qəsdimə dayanaraq iradəmi zəiflətdi...İstəsən, biganəsənsə oxuma. Mənim taleyimi həll etmək imkanında olduğun halda, susdun, rəyini bildirmədin. Bu məktubunsa taleyini, icazə almadan, istədiyini kimi, ürəyinə, beyninə xoş olsun deyə həll et...»(S.Rəhimov). Bu məktub-monoloq psixoloji baxımdan «Saçlı» romanının qəhrəmanı- Rüksarənin çıxılmaz vəziyyətini açıb göstərir. Monoloq 1930-cu illərin mürəkkəb dövrünü əks etdirir.

Tədqiqat işində monoloji nitqin kommunikaiv funksiyaları müəyyənləşdirilir. Monoloji nitqin meydana gəlməsinin hər hansı bir modeli özündə 1) motivləşmə mərhələsini, 2) sözlərin ideya mərhələsini, 3) ideyanın həyata keçirilmə mərhələsini, 4) ideyanın realizə edilməsi ilə həmin ideyanın tutuşdurulması mərhələsini əhatə edir.

Monoloji nitqin qurulmasında özünü göstərən bu model insan tərəfindən şüurlu şəkildə həyata keçirilir və onun hər bir mərhələsində insan şüuru nitqi (cümləni) korrektə edə bilir.

Monoloji nitqin motivləşmə mərhələsində mühazirəçi öz şüurunda qurduğu mətni yalnız onun komponent tərkibini (əlbəttə, cümlələrin) artırmaqla, ona əlavə sözlər, cümlə konstruksiyaları qoşmaqla fikrini genişləndirə və mürəkkəbləşdirə bilər. Belə motivləşmə monoloji nitqdə informasiyanın küll halında deyil, detalları ilə, müfəssəl izahı ilə çatdırılması deməkdir. Monoloji nitqin kommunikativ funksiyaları hadisələrin nəqli, obrazların xarakteristikası, özünü səciyyələndirmə, düşüncə, mühakimə, qərar çıxarma, hökm vermə, açıq etiraf və s. kimi psixoloji hallarla bağlıdır.

Monoloji nitq və ona verilən tələblər də dissertasiya işində təhlil olunur.

Monoloji nitqin linqvistik əsası onun leksik, qrammatik-üslubi xüsusiyyətləri ilə şərtlənir. Natiqin nitqində bəzən aşağıdakılar çatışmır. Çatışmayan leksik xüsusiyyətlər aşağıdakıları əhatə edir:

-monoloji nitqdə dialektizmlərin işlənməsi. Məs.: Köhnə və alçaq *möhrə* arasına qoca bir daxma sığınmışdır. Toyuq hiniyə oxşayan bu

daxma üzərində bitən otlar, yuxarıdan baxanda, əl ilə sancılmış quru çöpə bənzəyir. Daxmanın qırıq *novdanı* da çoxdan su görmür, daş, torpaqla dolmuşdular (Mir Cəlal. Seçilmiş əsərləri. I c.). Bu monoqoqda «*möhrə*» və «*novdan*» sözləri etnoqrafik dialektizmdir.

Qrammatik-üslubi cəhətdən monoqoji nitqin inkişafda olan əlamətləri aşağıdakılardır: cümlələrin həcmnin tədricən genişlənməsi; söz və ifadələrin ardıcılığının, dəqiqliyinin tədricən gözlənilməsi; səbəb və nəticə, zaman əlaqələri ifadə edən cümlələrin işlənməsi; nitqdə mürəkkəb cümlələrin tədricən təşəkkül tapması və s.

Monoqoji nitqin məntiqi-psixoloji əsaslarını aşağıdakı xüsusiyyətlər əhatə edir: ayrı-ayrı cümlələr, faktlar və hadisələr arasında məntiqi-psixoloji əlaqənin yaradılması və s.

Tədqiqat işimizdə monoqoji nitqdə dil vasitələrindən necə istifadə etmə məsələləri üzərində də dayanılmışdır. Monoqoqların linqvistik təhlili göstərir ki, belə mətnlərdə dilin müxtəlif məcaz növlərindən bol-bol istifadə olunur.

Məcəzlar obrazlı təfəkkürün əsas vasitələrindən biri kimi monoqoqları «məcəzələşdirir».

Snekdoxadan istifadə: «Kosa qorxusundan Sübhanverdizadənin adını dilinə gətirə bilmədi. «Qoy *zəhər oğlu zəhər* rədd olsun!»- deyərək ürəyində söylədi. ..(S.Rəhimov. Seçilmiş əsərləri, I c.).

Monoqoqlarda müqayisədən istifadə. Müqayisə varlıqdakı bir hadisənin, faktın başqa bir hadisə və ya fakt ilə oxşarlığını göstərmək üçün işlənilir. Monoqoq söyləyənlər (bədi əsərlərdəki obrazlar) müqayisə zamanı bənzətmə obyektinə bənzədilən müxtəlif bağlayıcılardan da istifadə edir. Ən çox *sanki*, *elə bil ki*, *kimi*, *təki* bağlayıcıları işlənilir. «Sanki», «kimi» sözləri müqayisə yaradır: «Toyuqlar qanad çaldıqca *sanki* Kosanı basan qara-qurana qovur, ona nəfəs verirdi. Beçələr dimdikləşir, öz bəzəkli tüklərini Kosanın irəliyə sürüşən kepkasının burnuna tökür, Kosa da yerindən tərpənmədən bununla özünə dayanacaq tapmış *kimi* ağzını açıb şadlanır, qoşa ovcunu gətirdiyi arpa ilə doldurub onların qabağına səpirdi Toyuqlar da bir-birini dimdikləyə-dimdikləyə qanad çalıb qaqqıldaşır, *sanki* Kosanı qoyub gedən kişiyyə yasin oxuyurdular» (S.Rəhimov. Seçilmiş əsərləri, I c.).

Monoqoqlarda frazeologizmlərdən istifadə: «*Ürəyindən ağır daş sallanan* Böyükkişi arvadının belə canfəşanlığına qarşı cavab vermir, dərdini baş yoldaşından da gizləyirdi. Axı, Balacayev sadəcə bir

səbəbə görə yorğan-döşəyə düşməmişdi, o çox ucadan yıxılmış, özü də üzüstə yerə gəlmişdi! Daha onun ayaqüstə durmağa taqəti qalmamışdı.... (S.Rəhimov. Seçilmiş əsərləri, I c.).

Monoloqlarda poetik sözlərdən istifadə: Mən rəiyyət qızıyam. Rəiyyət!... Siz Şərqi nağıllarında rəvayət edildiyi kimi gözəl, Şərqi həqiqətən füsunkar gözəllərindəsiniz. Bax, *qaşlar necə qara, gözlər necə ala, kirpiklər ox kimi uzun, bəniz ağ, saçlar da qumrall.. Ömrü boyu bənövşə kimi boynubükük* olmaq- daha böyük xan xanımına yaraşmaz! (S.Rəhimov. Seçilmiş əsərləri, I c.).

Monoloqlarda təzadlardan istifadə: «Ay işığında *gedən gedib, qayıdan qayıdıb*, ancaq mənə nə bir söz deyən, nə də bir xəbər gətirən görünür, heç kəsdən heç bir səs-səda eşidilmir... (S.Rəhimov. Seçilmiş əsərləri. IV c.).

Monoloqlarda təkrirlərdən istifadə: Monoloqun ardıcıl gələn cümlələrində eyni söz təkrar edilir. Məs.: «*Bakı* məndən ötrü doğma ana ağışu oldu. *Bakı* böyük bir mədəniyyət qapılarını mənim üzümə açdı...» (S.Rəhimov. Seçilmiş əsərləri, I c.).

Monoloqlarda emosiya: «Rüxsarə də birinci dəfə idi ki, burada evə, özü də belə mühüm bir xəstəyə banka salmaq üçün gedirdi. Buna görə də o, küçənin kənarı ilə yeriyib dağdağanın dibində dayanmış, burada da emosiyalarının təsiri altına düşmüşdü....» (S.Rəhimov. Seçilmiş əsərləri, I c.). Bu monoloq parçasında emosiya yaradan nida işlənməsə də, qəhrəmanın emosional gərginliyi hər an duyulur, müxtəlif duyğular, qorxu və təlaş emosional boyaları yüksəldir.

Monoloqlarda modal mənalar: *Xülasə*, İlyasoğlu məni işə götürdü. Mənim vəzifəm idarəyə gələn kağızları böyük bir dəftərə salmaq, sonra da iri bir cildin arasına yığıb İlyasoğluna təqdim etmək, burada qalası kağızları işə tikmək, bir də kənd inqilab komitəsinə aid bəzi kağızları yazıb, İlyasoğluna imza atdırıb, aidiyyəti üzrə yola salmaqdan ibarət idi» (S.Rəhimov. Seçilmiş əsərləri, I c.).

Bütöv monoloqların abzasları eyni sözlə başlanı bilər. Bu, monoloqun təsir gücünü artırır. Məsələn, xalq yazıçısı S.Rəhimov «Həyat yolu» (Xatirat dəfətərindən) adlı qeydlərini «*Yadımdadır*» sözü ilə başlayır. Monoloqu hissələrə bölsək, o zaman həmin sözün yaratdığı emosiya da müəyyənləşir.

Yadımdadır, qış fəslində qapı-bacanı qalın qar alan zaman qonum-qonşu bizim dörd dirəkli, hündür bacalı damda toplanar, baş-başa qoyulan tirlərdən gur-gur yanan orta ocağın qırağında kişilər dövrə vurur, yavaş-yavaş söz-söhbət qızışar, Nəbi və Həcər barəsində qızğın nağil başlanardı...

Yadımdadır, biz tək evli kimi, ayrıca düşərdik, öz mal-qarasın yam-yaşıl otlaplarda becərən tək alaçıqın Sarıbaş adlı möhkəm zəncirdə saxlanan havalı bir köpəyi vardı...Bəzən, mən bu köpəyə ehtiyatla yal tökər, tezcə də qaçıb bir kənardə dayanardım...

Yadımdadır, əmim açdığı bu «mədrəsəyə» hər evdən bir nəfər olmaq şərtilə on-on iki baldırıaçıq uşaq toplanardı. Molla Kərim dərəcə başlardı...Biz diz üstə höccələyə-höccələyə çərəkədən dərəcə keçir, sirinsəmiş gərməşov çubuğunun gücünə Quranın cüzlərini-ayələrini əzbərləyirdik (Rəhimov S. Seçilmiş əsərləri. I c.).

Eyni sözlə başlayan bu monoloq 6 hissədən ibarətdir.

Daxili monoloqun məzmunu psixoloji cəhətdən aşağıdakı mənalara bağlıdır:

1.Daxili sarsıntısı ilə bağlı olan monoloqlar: «Elədiklərimi boynuma alınmı? Əcəb eləyib nəçəsinin ağışına atılmışam! Eh dünya, dünya. Ağılsızlar üçün səndə yaşamaq nə qədər çətinmiş?! Atam-anam dursaydılar, mənim alçaqlığımdan xəbər tutsaydılar, görən neyləyərtilər?! Ölümümə fərman verərdilərmimi?! Bütün günahlar özümdədi...» (Rəhimov A. Kölgələr).

2.Söyləyənin qüruru ilə bağlı monoloqlar: «Namus, qeyrət nə yaman şeymiş? Etiraf eləyim ki, o biz qadınlara bir, kişilərə isə yüz dəfə təsir eləyirmiş. Qeyrətinə, qüruruna, namusuna qurban olum, qardaş! Bilirəm ürəyindəkilərin hamısını açıb mənə danışmırsan. Hər şeyə çıxış yolu qoyursan....» (Rəhimov A. Kölgələr).

3.Söyləyənin qəzəbi ilə bağlı monoloqlar: «Mən Əbişə qəzəbləndim. Əbiş həqiqi bir müqəssir kimi boynunu burdu, onun gözləri kassaya dəyincə yenə bərk sarsıldı. «Bu zalım oğlu mənim canımı polad kassaya yıxdığı üçün, məndən daha ağıllı-başlı şübhələni, mənim başıma elə lap bu yaxın günlərdə ağır bir daş salmasa yaxşıdır!» (S.Rəhimov. Seçilmiş əsərləri, I).

4.Söyləyənin etirafı və arzuları ilə bağlı monoloqlar: «Mirvari, əziz bacım, o günkü söhbətimiz düşündüyümdən olduqca kəskin və ciddi oldu. Sənin dediklərin hamısı düzdü. Nə qədər acı olsa da, həqiqəti qəbul etməliyəm. Etiraf edirəm ki, əvvəllər mənə əxlaqsızlığa

məcbur eləsələr də, sonralar öz arzulla, öz istəyimlə bu işə aludəliklə can atmışam....» (Rəhimov A. Kölgələr).

5.Söyləyənin daxili duyğuları ilə bağlı monoloqlar: «Əziz bacım, həyatımın çox keşməkeşli, sarsıntılı anlarını yaşayıram. Taleyimin sonu nəylə, necə qurtaracağını bilmirəm. İlqara güllə atdılar. Ola bilməz ki, ondan məlumatlı olmayasan. O güllə mənimçün atılmışdı. İlqara nəsib oldu. Hələlik atəşkəs anlarını yaşayıram. Heç kim deyə bilməz ki, sabah yenidən atəşkəsə məruz qalmayacağam....» (Rəhimov A. Kölgələr).

6.Söyləyənin ümitsizlii ilə bağlı monoloqlar: «Ancaq neyləyim ki, düşüncələrinde sərsəmlik, hərəkətlərində maymaqlıq, canından azğın, qudurğan, alışıb-yanan etiraslar qoxusu gəlir. Qulaqlarımda əməli-salehliyini itirməyinin söz-söhbətləri guruldayır...Deyə bilərsən, hamısı yalandı. Şaiyədi. Böhtandı. İftiradı... «Nə durmusan, öldür!» hökmünü ver... Qalmışam, odla su arasında...» (Rəhimov A. Kölgələr).

Beləliklə, bizim apardığımız tədqiqatdan əldə etdiyimiz ümumi nəticələr bunlardır:

1.Dialogun sual-cavab strukturunun lakonik xarakteri ilə yanaşı, pleonazm (bütöv cavab) xüsusiyyətini də aşkar etdik. Belə bir qənaətə gəldik ki, dialoqun sual-cavab strukturu nitqin kommunikativ istiqamətlərini aydınlaşdırır və ona görə də bu quruluş nitq universaliyaları ilə bağlıdır. Sualın strukturunun ifadə vasitələri bütün dillərdə olduğu kimi, dilimizdə də sual əvəzlilikləri və sual intonasiyasıdır. Həmin mexanizmlər sual replikasını canlı şəkildə hərəkətə gətirir.

2.Sual-cavab strukturu sintaktik bütövlərdən tərtib olunur, semantik, leksik və sintaktik cəhətdən karkas kimi bir-birinə bağlanır. Bu strukturun özünəməxsus tərkibi var, xüsusən də cavab replikaları kəsilib qısdılmış və yarımçıq konstruksiyalardan ibarət olub, çoxcəhətli xarakter daşıyır.

3.Dialogi nitqin psixolinqvistik əlamətlərini tədqiq etməklə, əslində dilin dərin qatlarını öyrənmiş oluruq, ələlxüsus da dilin aparıcı funksional cəhətlərini aşkarlaya bilirik.

4.Beləliklə, Azərbaycan dilinə məxsus dialoqlar çoxcəhətli xüsusiyyətlərə malikdir: Dialoqda kommunikativ aktın iştirakçılarının reaksiyavermə xüsusiyyətlərinin sintaktik quruluşda əksi rəngarəngdir. Dialoqu əhatə edən sintaktik quruluş cütlərkibli

və təktərkiibli modellərlə gerçəkləşir. Dialoqun sual-cavab replikalarını dərk etmək üçün insanların sosial qarşılıqlı təsiri barədə çoxmiqyaslı biliyə malik olmaq lazımdır. Sual-cavab dialoqlarının semantik təsviri dilin eksplisit səviyyədə dərk edilməsi ilə bağlıdır.

5. Tədqiqat göstərir ki, monoloji nitq danışanın hər hansı bir mövzu barədə fikirlərinin ətrafında geniş, müfəssəl və ya lakonik formada rəbitəli və məntiqi ardıcılıqla ifadə olunmasıdır. Monoloq hər hansı mövzunu təfsilatı ilə izah etdiyi üçün düz xətt üzrə inkişaf prosesi keçirir. Monoloji nitqin psixoloji aspektləri mimika və jestlərdir. Bu aspekt linqvistik aspektdə köməkçi vasitə kimi işlədilir.

Dissertasiyanın əsas məzmunu müəllifin dərc olunmuş aşağıdakı məqalələrində əksini tapmışdır:

1. Dialoji və monoloji nitqlə bağlı bir sıra terminlər haqqında. «Terminologiya məsələləri», Bakı, 2007, s.165-170

2. Monoloji nitqin linqvistik-psixoloji aspektləri. «Filologiya məsələləri», Bakı, 2007, № 6, s.64-70

3. Azərbaycan dilində dialoqun struktur təbiəti. «Tədqiqələr», Bakı, 2007, № 4, s.159-164

4. Dialoji mətnlərdə sual-cavab ardıcılığı. «Dil və ədəbiyyat», Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal 3 (63), Bakı, 2008, s.236- 238

5. Monoloji nitq və ona verilən tələblər. «Elmi axtarışlar», Bakı, 2009, № 2\04, s. 240-245

6. Azərbaycan dilində monoloji nitqin formaları. «Terminologiya məsələləri», Bakı, 2009, s.112-119

7. Dialoji nitqin bəzi sintaktik xüsusiyyətləri. «Pirsultan» Elm və sənət dərgisi, Bakı, 2010, s.9-14

8. Semantiko-strukturnie osebennosti dialoqiçeskoe reçi v sovremennom Azerbaydçanskom əzıkə. «Voprosı qumanitarnıx nauk», № 1, 2010, s.114-117

9. Muasir Azərbaycan dilində dialoji və monoloji nitqin kommunikativ aspektləri. «Dil və ədəbiyyat». Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal, 5 (76), Bakı, 2010, s.34-37

10. Qloballaşan cəmiyyət və dialoqlararası ünsiyyət.- «Qloballaşma şəraitində davamlı inkişafın aktual problemləri». Ümumittifaq lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 88-ci

ildönümünə və Müasir Azərbaycan dövlətçiliyinin 93 illiyinə həsr edilmiş beynəlxalq konfransın materialları. Azərbaycan Respublikasının Təhsil Nazirliyi. Azərbaycan Universiteti, 4-5 may 2011, s.445-448

11. Mədəni nitq və ona verilən başlıca tələblər. Doktorantların və gənc tədqiqatçıların XVI Respublika Elmi Konfransının materialları, Bakı, 2011, s.409-410.

12. Konstruktivist öyrənmə nəzəriyyəsində müəllim nitqi və onun formalaşma mərhələləri. Beynəlxalq Elmi Konfransın materialları, Bakı, 28-29 oktyabr 2011-ci il, s.206-209.

Psixo-lingvističeskie osnovi dialoqičeskoj i monoloqičeskoj reči (Na osnove materialov azerbaydcanskoqo əzika)

REZÖME

V dissertaüii issleduötsə psixo-lingvističeskie osnovi dialoqičeskoj i monoloqičeskoj reči. Rabota sostoit iz vvedeniä, dvux qlav, zaklöçeniä i spiska ispolğzovannoy literaturı. Vo vvedenii qovoritsə ob aktualğnosti temi, üeləx i zadaçax issledovaniä, o nauçnoy novizne i znaçimosti dannoy raboty.

V opredelennix paraqrafax pervoy qlavı – «Psixo-lingvističeskie aspektı v dialoqičeskoj reči», rassmatrivaetsə struktura dialoqa v azerbaydcanskom əzike, issleduötsə eqo tipovıe i xarakternie osobennosti. Mı prixodim k vıvodu, çto sostoəhaə iz voprosov i otvetov struktura dialoqa poəsnəet kommunikativnoe napravlenie reči i pogtomu ona svəzana s reçevimi universalıämi. Tak ce kak i vo vsex əzikax, sredstvami viraceniä strukturi voprosa əvləötsə voprositelğnie mestoimeniä i voprositelğnaə intonaüiä. Komponentı dialoqa – gto eqo sodercanie, forma viraceniä, psixoloqičeskoe protivoreçie.

Dialoqičeskaə reçğ, prisuhaə azerbaydcanskomu əziku, obladaet svocobraznimi xarakternimi çertami: reaküiä uçastnikov kommunikativnoqo akta otracaetsə v sintaksičeskom stroenii; dannoe sintaksičeskoe stroenie proəvləetsə odnosostavnimi i dvusostavnimi modeləmi; dlə vospriätie replik dialoqa nucno obladatğ raznostoronnimi znaniämi o soüialğnom vzaimodeystvii lödey; semantičeskoe predstavlenie dialoqov, sostoəhix iz voprosov i otvetov, svəzano s gkspliütınim vospriätiem əzika.

Vo vtoroy qlave dissertaüionnoy raboty - «Psixo-lingvističeskie aspektı monoloqičeskoj reči», v pervuö oçeredğ, issleduötsə strukturno-semantičeskie osobennosti monoloqičeskoj reči. Monoloq, tak ce kak i replika, dialoq, fraza, otnositsə k glementam reči i v issledovanii izuçaetsə po toy ce sisteme.

Monoloq, kak glement reči, imeet smisl i polnuö strukturu. Monoloq po urovnö zakonçennosti reči objedinəet razliçnie glementı po tematičeskim priznakam. Situativnostğ i uslovıä viraceniä reči əvləötsə priznakami, opredeləöhimi monoloqičeskuö reçğ.

V zaklöçenii obobhaötsə osnovnie poloceniä i vıvodı dannoqo issledovaniä.

**The psychological-linguistic groundings of dialogue and monologue speech
(on the materials of Azerbaijani language)**

SUMMARY

The dissertation is devoted to the research of the dialogue and monologue speech's linguistic-psychological nature.

The dissertation consists of the introduction, two chapters, conclusion and list of the used literature.

In the introduction the actuality of the theme is substantiated, the purposes and tasks, scientific novelty of the investigation are determined.

The first chapter is called "The psychological-linguistic aspects of dialogue speech". In the separate paragraphs of this chapter the structure of dialogue is determined and its typical and characteristic signs in Azerbaijani language are examined.

In this chapter author reasoned that the question-answer structure of dialogue shows communicative directions of speech, and therefore this structure is connected with speech universals. The means of the expression of the question's structure in Azerbaijani language such as other languages are the interrogative pronouns and interrogative intonation. The components of dialogue consist of its content, manner of expression, determination and psychological joint.

Dialogue speech in Azerbaijani language, characterized with varied features shows the peculiarities of participants' reaction of the communicative act in the syntactic structure. This syntactic structure is realized by two- and one-member models. In order to realize the cues of question-answer dialogue it must be enough enlightened in respect of reciprocally-social influence of people. The semantic exposition of the question-answer dialogue is connected with a realization of language on the explicit level.

The second chapter is called "The psychological-linguistic aspects of monologue speech". In this chapter, first of all the structural-semantic features of monologue speech are examined. Monologue refers to larger units of expression such as cue, dialogue and phrase. In this dissertation the monologue was studied on this system.

The monologue speech has one thought and full structure. The monologue speech by its completeness's level unifies various parts from the thematic point. Situational position and speech's condition are one of the conditioned features of the monologue speech.

In the conclusion the results of the research are generalized.

**NAÜIONALĞNAƏ AKADEMİƏ NAUK AZERBAYDCANA
İNSTITUT ƏZIKOZNANIƏ im. NASİMİ**

Na pravax rukopisi

RAXİLA MİRZALI kızı MAMEDOVA

**Psixo-lingvistiçeskie osnovi dialoqiçeskoj i monoloqiçeskoj reçi.
(Na osnove materialov azərbaycanskoqo əzika)**

Speüialğnostğ: 10.02.19- Teoriə əzika

A V T O R E F E R A T

Dissertaüiii na soiskanie uçenoy stepeni
doktora filosofii po filoloqii

BAKU-2012